

Етнокультурні витоки слова *сáра* 'щука' у староукраїнській мові

Ethnocultural origin of the Word *сáра* ("pike") in the Old Ukrainian language

Роман Міняйло ¹
Roman Minyailo

¹ *Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy*
7 Rustaveli provulok, Kharkiv, 61001, Ukraine

DOI: 10.22178/pos.69-9

LCC Subject Category:
PG3801-3987

Received 22.03.2021
Accepted 26.04.2021
Published online 30.04.2021

Corresponding Author:
nvminyaylo@gmail.com

© 2021 The Author. This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 License

Анотація. У статті досліджено мотиваційні процеси постання староукраїнського рибальського професіоналізму *сáра* на позначення щуки в мовному просторі запорозьких козаків. Актуальність розвідки визначено важливістю аналізу назв, що відображають етнокультурні стереотипи, вихідна семантика яких сягає ще індоєвропейського періоду.

Для виявлення механізмів формування семантичної моделі, за якою утворено слово *сáра* 'щука', застосовано діахронійний метод дослідження (за принципом відносної хронології) спільно з лінгвокультурологічним аналізом, що засвідчило: іхтіонімній метафоризації (утворенню образної назви риби), найімовірніше, передували інші формальні й семантичні перетворення: паронімічна атракція (фонетичне й семантичне зближення кольороназви з жіночим ім'ям давньоєврейського походження) із подальшою метафоризацією стереотипізованого найменування єврейки як іхтіоніма.

Поза сумнівом паронімічній атракції посприяло ще й утинання іменникового складника атрибутивної словосполуки *сара (шара) риба*, оскільки рибальські субстантивати як деривати дволексемних аналітичних номенів простежуємо в часовому і просторовому вимірах у різних лексико-семантичних групах рибальських найменувань: *варовый [податок]*, *свѣйска [марена]*, *свѣтовá [тоня]*, *кáмбалові [риби]*, *лососѣві [риби]* тощо.

Отже, рибальський архаїчний професіоналізм *сáра* 'щука' пов'язаний зі староукраїнськими назвами ахроматичного сірого кольору *сѣрый* і *шарый*, вписуючись у мотиваційну модель «назва тварини за кольором її шерсті, пір'я, луски». Сама ж кольороназва як основа для метафоричного перенесення сягає загальноіндоєвропейського лексичного фонду і в історичному вимірі сполучає значення 'темний' і 'світлий', реалізуючи в давньо- і староукраїнському світогляді ідею темряви й світла, де «темною стороною» виступає образ людини іншого віросповідання з її соціальними та етноконфесійними маркерами, зокрема кольором одягу.

Досліджений матеріал спонукає до подальшого вивчення староукраїнського лексику в аспекті формування етносвітоглядних основ.

Ключові слова: назви риб; етимон; мотивація; кольороназва; етнорелігійна ознака.

Abstract. The article studies the motivational processes of the emergence of the old Ukrainian fishing professionalism *сáра*, used to denote pike in the language of Zaporozhian Cossacks. The relevance of the research is determined by the importance of analysing names that reflect ethno-cultural stereotypes, the original semantics of which dates back to the Indo-European period.

To identify the mechanisms of formation of the semantic model, according to which the word "*сáра*" "pike" is formed, the diachronic method of research (according to the principle of relative chronology) was used together with the linguo-cultural analysis, which proved that: ichthyonymic metaphorization (creation of the figurative name of a fish) was most likely preceded by paronymic attraction (phonetic and semantic

convergence of a name of a colour with a female name of ancient Jewish origin) with subsequent metaphorization of the stereotyped name of a Jew as an ichthyonym.

Undoubtedly, the paronymic attraction was also facilitated by the mutilation of the noun component of the attributive phrase *сáра (шара)* fish, since fishing nouns as derivatives of two-lexemic analytical nouns can be traced in temporal and spatial dimensions in various lexical-semantic groups of fishing names: *варовый [tax]*, *свѣйска [marine]*, *свѣтовá [tonya]*, *кáмбалови [fish]*, *лососѣви [fish]*, etc.

Thus, the archaic fishing professionalism of *сáра* "pike" is connected with the old Ukrainian names of achromatic grey colour *сѣрый* and *шарый*, fitting into the motivational model «the name of the animal by the colour of its fur, feathers, scales». The colour name itself as a basis for metaphorical transference reaches the common Indo-European lexical fund and in the historical dimension combines the meaning of «dark» and «light», realising in the ancient and old Ukrainian ideology the idea of darkness and light, where the «dark side» is the image of a person of a different religion with his or her social and ethno-confessional differences, in particular, the colour of clothing.

The researched material encourages further study of the Old Ukrainian lexicon in the aspect of the formation of ethno-ideological bases.

Keywords: fish names; etymon; motivation; colour name; ethno-religious features.

ВСТУП

Одним із продуктів найдавнішої мисленневої діяльності є зооморфна метафора, зокрема метафоризовані одиниці лексико-семантичної групи «Назви риб». І, як свідчить наша розвідка, іхтіонімні метафоризації можуть передувати інші формальні й семантичні перетворення.

Для виявлення актуальних на основних етапах суспільного життя семантичних моделей рибальської сфери та їхнього лінгвального відображення важливо застосовувати *діахронійний метод* дослідження (за принципом відносної хронології) спільно з *лінгвокультурологічним аналізом*, який уможливує визначення актуалізованих у рибальській лексиці і фразеології етнокультурних знаків.

Вивчаючи староукраїнську нижньонаддніпрянську живомовну стихію, історик В. Мільчев привертає увагу до назви *сáра* зі значенням 'щука'. За припущенням дослідника – це релікт запорозького рибальського аргю, оскільки щуку за хижими рисами її вдачі запорожці могли асоціювати із шинкаркою-єврейкою [8, с. 385].

Зі свого боку, поєднавши історико-етнографічні дані з історико-лінгвістичними, ми припускаємо двоетапний процес становлення назви:

1) паронімічна атракція (фонетичне й семантичне зближення кольороназви з жіночим ім'ям давньоєврейського походження); 2) метафоризація стереотипізованого найменування єврейки як іхтіоніма.

Водночас припускаємо, що професіоналізм *сара* утворено утинанням іменникового складника атрибутивної словосполуки *сара (шара) риба*. Зробити таке припущення уповноважують спостережені рибальські субстантивати, які подекуди конкурують з універбами, оскільки базою для постання обох типів дериватів є дволексемний аналітичний номен. Загалом же субстантивати простежуємо в часовому і просторовому вимірах у різних лексико-семантичних групах рибальських найменувань: староукраїнське *варовый [податок]* (на виловлену зі ставка рибу) [10, с. 69], закарпатське *свѣйска [марена]* (що залишається в річці, не мігрує) [2, с. 67], нижньонаддністрянське *свѣтовá [тоня]* (яку тягнуть на світанку) [1, с. 187] тощо. Таким способом утворено кодифіковані терміни риболовства й рибництва на позначення промислово цінних родин риб: *кáмбалови, кóропови, лососѣви, оселѣдцеві* [14, с. 125, с. 143, с. 156, с. 202] тощо.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Цілком вірогідно, що іхтіонім *sara* 'щука' пов'язаний зі староукраїнськими назвами ахроматичного сірого кольору *сѣрый* (*сѣрий*, *сєри*) і *шарый* (*шарий*, *шарій*). С. Гриценко кваліфікує назву *шарый* 'сірий, темно-сірий' як полонізм (*scary*) староукраїнського періоду, який у діахронній проекції зник із літературної мови, однак продовжив функціонувати в діалектах. Дослідниця зауважує, що його зафіксовано також у словосполучі *шара риба* на позначення страви, приправленої соусом сірого кольору [3, с. 94].

Із фізичної точки зору ахроматичними є білий, сірий і чорний кольори, які переходять один в одний (наприклад, лексема *сивий* за одним зі значень належить до мікросистеми білого кольору, за іншим – до сірого), що дає мовознавцям підстави розглядати всі назви ахроматичних кольорів разом. Як свідчать історики мови, назва кольору *сѣрый* належить до тих небагатьох, які зафіксовано вже в українських пам'ятках XV ст., де її вжито на означення кольору одягу і *масті тварин*, а лексему *шарый* зовсім не використано на означення масті тварин, хоча й наводять дослідники приклад демінутива *шаравый* (*шаравъ*) з пам'ятки XVII сторіччя: «саранчи ... были шарави, для того и назвиско ихъ шаранча». Учені відзначають також, що в писемних пам'ятках української мови XIV – XVIII ст. слово *сѣрый* використано рідше, ніж його варіант *шарый*, відомий в старобілоруській мові (*шарый*, *шэры*), який, очевидно, був запозичений зі старочеської (*šěry*) або старопольської (*szary*) [12, с. 51-54]. Ужита в праці І. Верхратського «Про говір галицьких лемків» (1902) назва *шарга́* 'білий бик' має мотиваційні відповідники як у слов'янських, порівняймо: чес. *šarga* 'гнідий віл', серб. *šárga* 'перістий віл (часто як прізвисько)', так і неслов'янських мовах: угор. *sárga* 'жовтий; блідий; (про масть) каштановий, буланій' [7, VI, с. 382]. Найближчим же за формою і значенням до говіркового українського іхтіоніма *sara* буде давньотюркське запозичення *sár* (у ногайській і татарській мовах – *sary*), яке за припущенням етимологів у болгарській, давньочуваській і хозарській мовах мало значення 'жовтий' і 'білий' (порівняймо:

учуваській – *sarǎ* 'жовтий', *šurǎ* 'білий', у бурятській – *шара* 'жовтий') [там само]. До цього ж етимологічного гнізда належить іхтіонім *шаран* 'короп на третьому році життя': *Короп уже на третьому році буває з ікрою й молоками, і в цьому віці його називають «шараном, жуликом или яровыком»* [13].

У центральнотюркських говірках ми зафіксували складений номен *жовта щука* 'донна щука з характерним жовтуватим кольором' (с. Безруки Дергачівського р-ну Харківської обл.) і субстантиват *жовтобрюхий* 'короп жовтуватого кольору' (с. Високопілля Валківського району Харківської обл.), що також може свідчити про історичну тяглість називання щуки й коропа певного виду за їхнім жовтуватим забарвленням.

Наведені в діахронному вимірі приклади цілком вписуються в мотиваційну модель «назва тварини за кольором її шерсті, пір'я, луски». Також є підстави виснувати, що іхтіоніми *sara* 'щука' і *шаран* 'короп' належать до одного етимологічного гнізда. Про це свідчать особливості лексико-семантичних мікросистем 'назви білого кольору' й 'назви сірого кольору', поширений мотив називання тварин за їхньою плямистістю чи пістрявістю.

З іншого боку, дослідник А. Іншаков, спостерігши маловживаність слова *жовтий* у давньоукраїнських пам'ятках XI – XIII ст., узагальнює здобутки попередників (М. Луценка, І. Герасименко та ін.) в його етимологізації, а саме: приналежність кольоратива до загальноіндоевропейського лексичного фонду із первинним значенням 'темний'; уже в архаїчних текстах слово мало неоднозначну семантику, сполучаючи значення 'темний' ('чорний') і 'світлий'; урахувавши поступове набуття кольоративом *жовтий* семантики світлого, за висновками лінгвістів «розглядуваний кольоратив має глибинний номінативний смисл, передає власне кольорову ознаку і є лексемою, через яку реалізується ідея темряви й світла» [4, с. 30-31].

Отже, говорячи про колірну мотивацію іхтіонімів, у найменуванні *sara* 'щука' не можна відкидати впливу «давньоруського світогляду, позначеного релігійно-

культурним дуалізмом, <...> сприйняття євреїв і циган як демонічних істот» [6, с. 33]. І саме в розвиткові символіки жовтого кольору бачимо зв'язок цього кольоратива з назвою людини юдейського віросповідання.

У контексті кольорової ознаки конкретного вихідного образу цінним є спостереження О. Курочкина за важливим соціальним та етноконфесійним маркером євреїв доби феодалізму – одягом. Дослідник привертає увагу до артикула XII Литовського статуту 1588 року, у якому зазначено, що євреї хай носять «жовті капелюхи або шапки, а жінки їх – повойники з жовтого полотна, щоб кожний міг відрізнити християнина від єврея» [там само, с. 35-36]. Згадуючи часто вживаний у болгарському фольклорі негативний епітет *жовтий* («жовтий єврей», «жовта єврейка»), О. Курочкін висновує: «закріплення за юдеями жовтого кольору як певної етнорелігійної ознаки, що походить з темної доби середньовіччя, мало своє продовження в подальшій історії країн Європи» [там само, с. 36].

На прикладі стереотипного осмислення образу *цигана (циганки)* ми вже відзначали вагому роль етнімічної мотивації в постанні метафоричних найменувань риб у говірках української мови: *циганок* 'біологічний різновид лящя', *цигани* 'зграйка вертких дрібних риб верховодок', *циганська рибка* 'неістівна дрібна рибка', *циганська риба* 'карась золотистий' тощо, – де метафоричне перенесення мотивоване ознакою «відрізняється від звичайного», властивій і для творення назв інших сфер життя, як-от *циганський дощ* (із блискавками, сіянням) [9, с. 121]. В. Куйбіда висновує, що пов'язані з етнімімом *цигани* перифраз *циганська риба*

'лин' і назва *циганька* 'те саме' мотивовані кольором шкіри й луски цієї риби: лин – темніший від інших риб, як і цигани смаглявіші від українців [5, с. 374]. А. Москаленко в українських говірках Одещини зафіксував метафоричну назву *австріяк* 'світлого кольору бичок, що водиться на дні Дністровського лиману' [11, с. 13], у внутрішній формі якої знов таки простежуємо образ людини іншого віросповідання та кольорову ознаку.

ВИСНОВКИ

Отже, серед рибальських професіоналізмів виокремлюються образні найменування, що розвинулися внаслідок метафоризації назв людей іншого віросповідання. Інтегрований діяхронійно-лінгвокультурологічний аналіз архаїчного професіоналізму *сара* 'щука' вможливив виділення трьох етапів постання назви: 1. Субстантивація: утинання іменникового складника атрибутивної словосполуки *шара риба, де шара (сѣра)* – староукраїнська назва ахроматичного сірого кольору, яка сягає загальноіндоєвропейського лексичного фонду і в історичному вимірі сполучає значення 'темний' і 'світлий', реалізуючи в давньо- і староукраїнському світогляді ідею темряви й світла. 2. Паронімічна атракція: фонетичне й семантичне зближення кольороназви *шара (сѣра)* з жіночим ім'ям давньоєврейського походження *Сара*. 3. Метафоризація узагальненого найменування єврейки як назви риби з опертям на стереотипізований образ людини іншого віросповідання («темної») з її соціальними та етноконфесійними маркерами, зокрема кольором одягу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

1. Bondar, O. I. (Red.). (2011). *Slovnýk ukrainskykh hovoriv Odeshchyny* [Dictionary of Ukrainian dialects of Odessa region]. Odesa: ONU imeni I. I. Mechnykova (in Ukrainian)
[Бондар, О. І. (Ред.). (2011). *Словник українських говорів Одещини*. Одеса: ОНУ імені І. І. Мечникова].
2. Vladykov, V. (1926). *Ryby Podkarpatskoj Rusi i ih glavnyjšie sposoby lovli (s 94 risunkami i kartoj)* [Fishes of the Subcarpathian Russia and their major methods of catching (with 94 drawings and the map)]. Uzhgorod (in Russian)
[Владыков, В. (1926). *Рыбы Подкарпатской Руси и их главны́е способы ловли (с 94 рисунками и картой)*. Ужгород].

3. Hrytsenko, S. (2015). Rol polskykh zapozychen u formuvanni movnoi kartyny svitu ukrainsiv (na materialy ukrainskykh pysemnykh pam'iatok XVI–XVII) [The role of polish borrowings in shaping the Ukrainians' language map of the world (on the material of Ukrainian literature sources of XVI–XVII centuries)]. *Studia Ukrainica posnaniensia*, 3, 87–96. doi: [10.14746/sup.2015.3.12](https://doi.org/10.14746/sup.2015.3.12) (in Ukrainian)
[Гриценко, С. (2015). Роль польських запозичень у формуванні мовної картини світу українців (на матеріалі українських писемних пам'яток XVI–XVII ст.). *Studia Ukrainica posnaniensia*, 3, 87–96. doi: 10.14746/sup.2015.3.12].
4. Inshakov, A. (2012). Koloratyv zhovtyi u staroukrainskii movi (XI–XIII) [Coloring yellow in the Old Ukrainian language (XI–XIII centuries)]. *Filologichni studii*, 7(1), 29–34 (in Ukrainian)
[Іншаков, А. (2012). Кольоратив жовтий у староукраїнській мові (XI–XIII ст.). *Філологічні студії*, 7(1), 29–34].
5. Kuibida, V. V. (2017). *Narodni pryrodnychi nazvy* [Folk natural names]. Korsun-Shevchenkivskiy: FOP Havryshenko V. M. (in Ukrainian)
[Куйбіда, В. В. (2017). *Народні природничі назви*. Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В. М.].
6. Kurochkin, O. (2008). *Obraz yevreia v dramatychno-ihrovomu folklori ukrainsiv (do problemy etnichnoi identyfikatsii)* [The image of a Jew in the dramatic and playful folklore of Ukrainians (on the problem of ethnic identification)]. *Narodna tvorchist ta etnohrafia*, 6, 31–41 (in Ukrainian)
[Курочкін, О. (2008). Образ єврея в драматично-ігровому фольклорі українців (до проблеми етнічної ідентифікації). *Народна творчість та етнографія*, 6, 31–41].
7. Melnychuk, O. S. (Ed.). (1982–2012). *Etymologichnyi slovnyk ukrainskoi movy* [Etymological dictionary of the Ukrainian language] (Vol. 1–6). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian)
[Мельничук, О. С. (Ред.). (1982–2012). *Етимологічний словник української мови* (Т. 1–6). Київ: Наукова думка].
8. Milchev, V. (2006). Ostanni iz zaporozhtsiv: rybalky Nyzhnogo Podniprovia – khranyteli tradytsii nyzovoho kozatstva [The last of the Cossacks: fishermen of the Lower Dnieper - the custodians of the traditions of the lower Cossacks]. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv Instytutu ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy*, 12, 376–389 (in Ukrainian)
[Мільчев, В. (2006). Останні із запорожців: рибалки Нижнього Подніпров'я – хранителі традицій низового козацтва. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України*, 12, 376–389].
9. Miniailo, R. (2013). *Kulturno-natsionalnyi i rehionalnyi chynnyky postannia ukrainskykh ikhtionimiv* [Cultural, national and regional factors of Ukrainian ichthyonyms]. In *Istorychni rehiony Ukrainy: mynule ta suchasnist* (pp. 120–123). Kharkiv: n. d. (in Ukrainian)
[Міняйло, Р. (2013). Культурно-національний і регіональний чинники постання українських іхтіонімів. В *Історичні регіони України: минуле та сучасність* (с. 120–123). Харків: n. d.].
10. Miniailo, R. V. (2019). Nazva varunokъ u staroukrainskii movi [The name варунокъ in the Old Ukrainian language]. *Science and education a new dimension: Philology*, 60(204), 68–70. doi: [10.31174/send-ph2019-204vii60-16](https://doi.org/10.31174/send-ph2019-204vii60-16) (in Ukrainian)
[Міняйло, Р. В. (2019). Назва варунокъ у староукраїнській мові. *Science and education a new dimension: Philology*, 60(204), 68–70. doi: 10.31174/send-ph2019-204vii60-16].
11. Moskalenko, A. A. (1958). *Slovnyk dialektizmiv ukrainskykh hovirok Odeskoi oblasti* [Dictionary of dialectisms of Ukrainian dialects of Odessa region]. Odesa: ODPI im. K. D. Ushynskoho (in Ukrainian)
[Москаленко, А. А. (1958). *Словник діалектизмів українських говірок Одеської області*. Одеса: ОДПІ ім. К. Д. Ушинського].

12. Poliuha, L. M. (Ed.). (1985). *Ukrainska istorychna ta dialektna leksyka* [Ukrainian historical and dialectal vocabulary]. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian)
[Полюга, Л. М. (Ред.). (1985). *Українська історична та діалектна лексика*. Київ: Наукова думка].
13. Rjabkov, P. Z. (1890). *Rybolovstvo v Hersonskoj gubernii. Opyt statistiko-jekonomicheskogo issledovanija. Sbornik Hersonskogo zemstva* [Fishing in the Kherson province. The experience of statistical and economic research. Collection of the Kherson zemstvo]. N. d.: n. d.
[Рябков, П. З. (1890). *Рыболовство в Херсонской губернии. Опыт статистико-экономического исследования. Сборник Херсонского земства*. N. d.: n. d.].
14. Symonenko, L. O. (Ed.). (2004). *Ukrainsko-rosiiskyi slovnyk naukovoi terminolohii* [Ukrainian-Russian dictionary of scientific terminology]. Kyiv – Irpin: Perun (in Ukrainian)
[Симоненко, Л. О. (Ред.). (2004). *Українсько-російський словник наукової термінології*. Київ – Ірпінь: Перун].